

Милош Ковић

Дизраели и Источно питање

друго издање

Ову књигу посвећујем својој мајци
Драгици Ковић (1941–2005)

Садржај

Предговор другом издању	13
Предговор	14
1. Дизраели, Балкан и Османско царство (1804–1874)	21
1. Порекло	21
Преци и личност оца	21
Рана уверења, прве представе о Балкану	24
Печат времена: конзервативизам и романтизам	26
Први порази	28
2. <i>The Grand Tour</i>	30
Потрага за идентитетом	30
Бајрон као узор: романтизам и култ Истока	31
Порекло русофобије: од Канинга до Велингтона	33
<i>Grand Tour</i> као друштвени ритуал	35
Почетак пута: маварска Шпанија	36
Малта: турски дуван и империјална солидарност	38
Крф и Епир: од турског добровољца до енглеског дипломате ...	39
Порекло туркофилије: чари Оријента и класна солидарност ...	43
Пелопонез и Атина: презирање Грка	45
Цариград: „протурске наклоности“	48
Сирија и Света земља: источноачки идентитет	50
Египат: живот „ <i>a la Turque</i> “	54
3. Успон: политика и књижевност	56
„Алах је велики“	56
Торијевски радикал: од Велингтона до Канинга	58

Контарини Флеминг у бици код Битоља	59
„Национална тема“ у <i>Алроју</i>	65
<i>Усион Искандера</i> : Скендербег као грчки патриота	67
Повратак међу конзервативце и улазак у Парламент	70
<i>Млада Енџелеска</i>	72
Египатске кризе и немири у Србији:	
Палмерстон и Метерних као државнички узор	73
Српска криза: сукоб с Пилом и приближавање Палмерстону ...	76
„Мојсијевски и мухамедански Арапи“:	
расне теорије у <i>Конинџбију</i>	84
<i>Танкред</i> : обновљени империјализам и подела Турске	87
У врху странке	91
„Протоционизам“ или „туркофилија“	93
4. Учвршћивање ставова:	
Кримски рат и министарске године.	97
Сукоб с Гледстоном	97
Кримски рат: „две школе“	97
„Вештачки устанци“ на Балкану	107
Нови империјализам и „инстинкт за моћ“	111
Председник владе: „жудња за славом“	113
Сачувати <i>status quo</i> : устанак на Криту, тврђаве у Србији	114
Јеврејско питање у Србији и Румунији	117
Случај Гастона Фебуса: од „хеленизма“ до православља	121
Повратак Русије на Балкан	125
Пророк империјализма	128

2. Лорд Биконсфилд и Велика источна криза (1875–1878)....131

1. „Опет то Источно питање“:	
од Невесињске пушке до Берлинског меморандума	131
Преузимање полуга спољне политике.	131
Тројецарска претња и опасност од изолације	134
„Рат на видик“: премијеров први успех	136
Почетак устанка у Херцеговини: сумње у Аустроугарску	138
„Та ужасна херцеговачка афера“	140
Противљење аутономији: сличност Босне и Ирске	141
Притисак на Србију	143

„Прекрасни банкрот Турске“	144
Тријумф у Египту	147
Русија и Аустроугарска: две царевине, четири политике	148
Дизраели против Андрашијеве ноте:	
„погрешна у начелу, опасна у пракси“	154
„Царица Индије“	160
„Веома лоше вести из Турске“	162
Берлински меморандум:	
„третирају нас као да смо Србија или Црна Гора“	164
Британија преузима главну реч	167
Премијерове претње и понуде	168
Босна и Херцеговина као „вазална држава“	170
„Потпуна збуњеност Русије“: подривање Тројецарског савеза	172
2. „Српска завера“ и „Бугарска зверства“:	
српско-турски рат и побуна јавног мњења.	177
„Нужност пуштања крви“	177
„Купити Црну Гору“	180
„Тврдоглава дрскост Србије“	182
„Зверства у Бугарској“	184
„Срамна српска инвазија“	186
Договор без Британије: Рајхштатски споразум	188
„Понижења у Парламенту“	189
Повратак Гледстона	194
Племићка титула и империјалистичка страст	199
Лорд Биконсфилд нуди помоћ кнезу Милану	201
„Бугарска агитација“	203
Непопустљиви премијер	205
Биконсфилдов план за поделу Турске	208
Гледстонов памфлет и врхунац агитације	209
Питање Биконсфилдових јеврејских мотива	211
Уздрмани премијер	213
Биконсфилд пристаје на нове балканске аутономије	214
Говор у Ејлсберију: „срамотан и неморалан рат Србије“	216
Мисије Едмунда Монсона и Лојда-Линдзија	222
„Нигде нема такве коцке као што је политика“:	
Русија се окреће Бугарској	224

Биконсфилдове припреме за окупацију Цариграда	225
Први сукоб с Дербијем	226
3. Спасовање Турске:	
Цариградска конференција и Лондонски протокол	234
Биконсфилд и Дерби пристају на конференцију	234
Почетак преговора с Аустроугарском	235
Именовање лорда Солзберија:	
„морска болест, много француског и неуспех“	236
Говор у Гилдхолу: Британија је спремна за рат	238
Русија напушта Србију	239
„Европска династија“ уместо националних држава	240
Упутства за Солзберија	242
„Фотијева јерес“	243
Премијерове тајне поруке	244
Солзбери и Игњатијев оцртавају границе Бугарске	246
Сабласт Наварина:	
Биконсфилд и Дерби против притиска на Порту.	247
Обнова јеврејског питања у Србији и Румунији	251
„Солзбери је већи Рус од Игњатијева“	252
Неуспех Цариградске конференције:	
„Желео бих да су и Турци и Руси на дну Црног мора“	254
Пад Мидхат-паше: „Британија је слободна као ваздух“	256
Цена „одрешених руку“: Будимпештанске конвенције	259
Двобоји у Парламенту: интереси империја или права народа . .	260
„Златни мост“ за Русију: Лондонски протокол	263
Пут у рат	268
Биконсфилд тражи окупацију Галипоља	268
4. Премијерова диктаторска овлашћења:	
руско-турски рат и сукоби у влади	271
Почетак разлаза с Дербијем	271
Подршка краљице, Лајард у Цариграду	273
Објава неутралности и Дербијева нота	273
Гледстонове резолуције:	
„права Енглеза“ против „остатка човечанства“	275
Премијер тражи савезнике	277
Руси прелазе Дунав	279

Биконсфилдове одлучне мере	283
Борбена краљица, опрезна војска и непослушни кабинет	285
Колебање Солзберија и паника у влади	287
Плевна: затишје и приватна дипломатија	288
„Свеприсутна сила“ и „сувоземни мешанац“	292
Премијерови посреднички покушаји	296
„Дипломатија Источног питања је оличење демонског“	297
Пад Плевне и почетак обрачуна с Дербијем	299
Прикупљање моћи у рукама Биконсфилда и придобијање Солзберија	300
Премијерови захтеви: улазак у мореузе и ратни кредити	305
Биконсфилд придобија јавно мњење и потискује лорда Карнарвона	307
„Када се каже влада, мисли се на лорда Биконсфилда“	309
Долазак британске флоте пред Цариград и почетак ратне опасности	312
5. „И мир и част“: од Сан Стефана до Берлина	316
Мир у Сан Стефану: Игњатијев је спреман на договор	316
Биконсфилд и Андраши траже конгрес и ревизију уговора	318
Медитеранска лига: премијерова наклоност према Грчкој	320
Употреба индијских трупа: неговање муслиманске солидарности	320
Биконсфилдов тактички циљ: договор с Русијом	322
Гневни Андраши и затечени Игњатијев: Русија је изолована	323
Пуна превласт над кабинетом: Дербијева оставка	325
Биконсфилд и Солзбери: ко се коме приклонио?	326
Одбрана Британске империје: вест о покрету индијске војске	329
Тројни преговори: споразуми с Русијом, Турском и Аустроугарском	330
Уочи поласка за Берлин: избор изасланика и састављање упутстава	337
Сусрети с Бизмарком и Андрашијем и отварање Берлинског конгреса	340
Источна Румелија: одбрана султанових права	342
Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора: сарадња с Аустроугарском	344

Албанци, Румуни и Грци: разумевање за „антисловенске расе“	348
Затварање конгреса, астма и костобоља	350
Врхунац једне каријере: тријумфални повратак у Лондон	351
„Империја слободе, истине и правде“	352
Гледстон се не предаје	355
3. Позна искушења (1878–1881).	359
1. Империјални подухвати и балканске невоље	359
Умор од Балкана	359
Посредовање између два царства: окупација Босне и Херцеговине	360
Продор у азијску Турску	362
Нови сукоб с Русијом	364
Авганистанци и Зулуи	365
Русија се повлачи	366
Границе Грчке и Црне Горе: опасност од „албанског рата“	368
Два неуспеха: покољ у Кабулу и настанак Двојног савеза	370
2. Пораз и смрт	371
„Мидлотијанске кампање“: Биконсфилд је побеђен	371
Последњи поглед на Балкан: подршка за Албанце	376
Смрт лорда Биконсфилда	377
4. Борба за моћ, славу и престиж	379
Напомене	393
Предговор другом издању	393
1. поглавље	394
2. поглавље	413
3. поглавље	471
Скраћенице	475
Извори и литература	477

Предговор другом издању

Прво издање књиге *Дизраели и Источно питање*, објављено 2007. године, одавно је распродато. Издавачка кућа *Клио*, којој дугујем посебну захвалност, проценила је, међутим, да она до данас није изгубила на актуелности и да је, судећи по реакцијама академске, али и шире јавности, издржала пробу времена. Зато се *Дизраели и Источно питање* сада изнова појављује пред читаоцима, без икаквих измена у односу на прво издање.

У међувремену, 2011. године, „Oxford University Press“ објавио је енглеско издање ове књиге, под насловом *Disraeli and the Eastern Question*. Намењено најширем кругу читалаца који користе енглески језик, оно је, по природи ствари, захтевало допуне и сажимања. Кључне тезе овде су додатно образложене и изоштрене. У текст је унесено и неколико нових увида. Англофоном читаоцу недовољно познате теме, какве су Источно питање и историје балканских народа, понегде су захтевале додатна објашњења, док су тумачења основних токова британске историје махом изостављана. Употпуњен је и списак коришћене литературе.

Све то учинило је књигу *Disraeli and the Eastern Question* умногоме различитом од њеног српског издања. И она је, међутим, привукла значајну пажњу академске, овога пута међународне јавности, при чему су похвални прикази долазили и из пера водећих стручњака.¹ Тираж њеног првог издања такође је распродат. За све то посебне заслуге припадају њеном преводиоцу, оксфордском доктору политичких наука Милошу Дамњановићу, као и установама које су превођење подржале: Министарству културе и информисања и Министарству просвете и науке Републике Србије.

Судбина књиге *Дизраели и Источно питање*, како се види, за српску историографију није сасвим уобичајена. Она је напустила оквире у којима је настала и наставила својим, међународним путем, на коме њен писац све теже успева да је прати. Овим, другим српским издањем, Клио и ја враћамо је њеним првим читаоцима.

Има много истине у речима Едварда Халета Кара да је „историја бескрајан дијалог између прошлости и садашњости“.² Данашњи српски и европски читалац као да покушава да побегне од историје. Ова књига ће га, надамо се, охрабрити да обнови тај древни, давно започети дијалог.

У Београду, 6. септембра 2018. године

Милош Ковић

Предговор првом издању

Британски државник и писац Бенџамин Дизраели (1804–1881) имао је необичан и занимљив живот. Још у раној младости објавио је да креће у поход на славу и моћ, али је на сваком кораку наилазио на неповерење и потцењивање. Упркос свему, Дизраели ће постати двоструки премијер Велике Британије, једне од највећих светских сила, лични пријатељ краљице Викторије, првак Конзервативне странке, познат и признат књижевник. Као државник и идеолог модерног британског конзервативизма и империјализма, он ће у историји своје земље оставити дубок траг.

На врхунцу моћи Бенџамин Дизраели се, на одлучујући начин, умешао и у историју земаља Балканског полуострва. Питање политичког преуређења Балкана, настало као последица слабљења и повлачења Османског царства, остало је, наиме, после уједињења Италије и Немачке, највећи изазов европске политике и дипломатије. Источно питање, како је у Дизраелијево доба називан проблем будућности Балкана и Леванта, могло се свести на три основне недоумице: да ли ће ове области остати посед Османлија, хоће ли бити подељене између великих европских сила, или ће припасти самим народима који су ту живели? Решење се могло тражити и у укрштању начела легитимизма, империјализма и национализма, на којима су почивале ове три могућности. Источно питање било је политички појам, али се у његовој основи налазио културни фе-

номен: сусрет османских поданика и управљачких елита с новом, индустријском, наметљивом европском цивилизацијом.

Дизраели се, за време свог другог премијерског мандата (1874–1880), суочио с „Великом источном кризом“, најзначајнијим у низу потреса који су, у 19. веку, периодично захватили Балкан и Османско царство. Од устанка херцеговачких Срба у јулу 1875. до завршетка Берлинског конгреса у јулу 1878, у грозничавим дипломатским преговорима, ратовима и оцртавању нове политичке карте Балканског полуострва, Бенџамин Дизраели је одиграо једну од главних улога. Као председник владе Велике Британије, он је водио њену спољну политику и командовао њеном војском. Дизраели је спасао Османско царство и продужио му живот када је, док су се руске армије приближавале зидинама Цариграда, упутио британске оклопњаче ка Босфору. Цела Европа тада се нашла на ивици оружаног обрачуна. Коначно, на Берлинском конгресу Дизраели је Балкану и Европи наметнуо вољу Велике Британије.

У самој Британији Дизраелијева балканска политика изазвала је незапамћену поделу јавног мњења. Његов главни супарник, првак опозиционе, Либералне странке, Вилијам Гледстон, називао је Дизраелијево држање неморалним, нехришћанским и туркофилским, и тражио да савезник Британије не буде оронulo Османско царство већ младе и независне балканске државе. Британци су се међусобно разрачунавали на уличним митинзима и контрамитинзима, а штампа је била пуна расправа о Источном питању. У британској јавности, подељеној на два тabora, више није било значајније теме од будућности султанових балканскихседа. Општа несагласност и узбуркане страсти, као и Дизраелијева неуобичајено блиска сарадња с краљицом Викторијом, отворили су питања уставних овлашћења и утицаја премијера, круне, владе, скупштине и јавног мњења на британску спољну политику. Енглези су се поделили на, како су се међусобно називали, „Турке“ и „Русе“. Изненада, показало се да је Источно питање задирало у саму суштину вредности на којима је почивала викторијанска Британија.

У поређењу са свим осталим председницима британских влада, до данашњег дана, Дизраели је имао највише непосредних знања о Османском царству и Балкану. У младости он је, непознат и жељан авантура, трагом свог великог узора лорда Бајрона, с пријатељима путовао кроз Грчку, живео у Цариграду, пловио Левантом, посетио Свету земљу и месецима живео у Египту. Већ је тада стекао уверења која ће, с изразитом доследношћу, следити до краја живота. „Вели-

ко путовање“ из 1830. и 1831. године било је, међутим, само један од извора Дизраелијевих идеја и представа о Османском царству и његовим балканским и блискоисточним поданицима.

Прича о Бенџамину Дизраелију и Источном питању требало би, зато, да почне догађајима који су знатно претходили његовом доласку на власт 1874. године. У првом делу ове књиге биће обухваћен преглед кључних утицаја који су, у свести будућег британског премијера, још од времена његове ране младости, уобличио схватања која ће га водити у судбоносним данима између 1875. и 1878. године. Неће се, дакле, само постављати питање *шта* је Дизраели мислио и знао о Балкану и Османском царству, него ће се, кроз испитивање културног и политичког миљеа у коме је живео и сазревао, трагати за одговором на питање *зашто* је тако мислио, одакле му такве идеје.

Док се биографски приступ у првом делу књиге укршта с историјом идеја, у другом делу биографија се проширује историјом дипломатије и међународних односа. Ту ће се показати како и колико су, у тренутку када је Дизраели добио прилику да утиче на шира историјска кретања, раније стечене идеје утицале на његове конкретне одлуке. Дизраелијеве одлуке су, опет, утицале на милионе појединачних, балканских судбина.

Не може се, наравно, очекивати да би истраживање улоге једне или више историјских личности могло да објасни тако сложен догађај какав је била Велика источна криза. У њеном току Велика Британија је, међутим, заједно с Русијом, имала пресудну реч, а Дизраели је, према оцени савременика, у спољној политици Британије тада приграбио „диктаторска овлашћења“.

Велика источна криза је, по много чему, модел типичне балканске кризе. Имала је структурне, социјалне, економске и културне корене; започела је у изолованој забити, као брутални обрачун између саплеменика различитих вера, проширила се на суседне земље, па на цео Балкан, да би на крају изазвала сукоб европских размера; од почетка до краја кризе главне одлуке нису доносиле ни локалне племенске старешине, ни крунисане главе малих балканских држава, него државници великих сила, у тајним споразумима за које често нису знале ни њихове владе ни парламенти. О међународним аспектима балканске кризе коју данас преживљавамо и даље немамо довољно поузданих података; доступни извори о Великој источној кризи укључују и документе о најповерљивијим међународним преговорима и одлукама. Опште сличности

постоје, али су оне понекад и сувише заводљиве. Историја се не понавља.

Одговоре на питање шта се и зашто догодило у Великој источној кризи требало би тражити у истраживању сложених географских, економских, културних и политичких чинилаца, који су заједно чинили специфичну структуру Балкана и Европе у 19. веку. Утемељивачи историје „дугог трајања“ тражили су, међутим, да се, после испитивања „структурних чинилаца“, истраже улоге личности и догађајна, политичка историја. Биографије, као један од најзахвалнијих историографских жанрова, показују да, и поред притисака „структура“, људима увек остаје довољан простор за слободу избора и акције. Данас, када се оспоравају достигнућа „структуралне историје“, као да се обнавља интересовање за политичку историју и историју међународних односа. Ејза Бригс, пионир у истраживању најразличитијих историографских подручја, један од оснивача савремене енглеске друштвене историје и водећи стручњак за викторијанске студије, на питање која област историографских истраживања данас заслужује највише пажње, одговара: „Мислим да нам је потребна боља политичка историја и потребна нам је историја дипломатије више него икада. Кризе у Босни и на Косову на сасвим драматичан начин су нам показале да дипломатија не може да буде замењена модерним наоружањем и компјутерима, и да би промене у начину вођења међународних односа у току дужих временских периода требало да постану једна од средишњих тема у новим историографским студијама.“³

Необичност и сликовитост Дизраелијеве личности свакако су допринеле чињеници да овај британски премијер до данас не престаје да привлачи пажњу историчара. Литература о њему преобимна је да би се овде набрајала. Морају се, ипак, издвојити две класичне Дизраелијеве биографије. Вишетомни *Животи Бенџамина Дизраелија, лорда Биконсфилда*, Вилијама Монипенија и Џорџа Бакла, објављиван је између 1910. и 1920. године.⁴ У духу оновремених биографија енглеских државника, ова обимна књига пуна је опширних цитата из Дизраелијевих приватних хартија. Она се, у ствари, углавном састоји од докумената, поређаних хронолошким редом, снабдених дужим или краћим коментарима. Због тога је историчари користе и као литературу и као извор. Аутор ових редова радио је, међутим, на самим приватним Дизраелијевим папирима, при чему је утврдио да су Монипени и Бакл, опет типично за писце тога доба, у навођењу тих докумената повремено били врло слобод-

ни, па и селективни. Цитати не могу да замене саму архивску грађу, а Дизраелијеве хартије су, све до 1961. године, остале несређене, несавладиве чак и за Монипенија и Бакла, који су, како се касније показало, успели да искористе само њихов мањи део.

Ти документи су на задовољавајући начин употребљени тек у монографији *Дизраели* Роберта Блејка, објављеној 1966. године.⁵ Сажетија, прегледнија и критичкија од Монипенијевог и Бакловог рада, она се и даље сматра стандардном академском биографијом Бенцамина Дизраелија.

Дизраелијеви биографи су до данас, и после радова Монипенија и Бакла, Роберта Блејка, Џејн Ридли⁶, Пола Смита⁷, Џона Винсента⁸ и других писаца, остали сложни у тврдњи да је Дизраелијев однос према „Истoku“ кључ за разумевање његове сложене личности, његових политичких идеја и његове спољне политике. Постоји, међутим, сагласност и у оцени да је баш ова тема остала неистражена, и поред њеног опседивног присуства у Дизраелијевим романима, и упркос томе што је Источно питање обележило Дизраелијев премијерски мандат од 1874. до 1880. године.

Чињеница да овај проблем до сада није обрађен чак ни у посебној расправи још је уочљивија када се зна да је Гледстонова улога у Великој источној кризи предмет две посебне монографије.⁹ Једини изузетак је књига Роберта Ситон-Вотсона *Дизраели, Гледстон и Источно питање*, али она је објављена још 1935. године. У њој су главна пажња и наклоност аутора поклоњени Гледстону, док је архивска грађа о Дизраелију остала неискоришћена.¹⁰ Дизраели, за разлику од Гледстона, није привукао већу пажњу ни у балканским историографијама. Академски историчари с Балкана као да су хтели да забораве „друго“, Дизраелијево, империјалистичко лице британске спољне политике. Важан изузетак представља расправа Драгољуба Живојиновића *Бенцамин Дизраели и јужнословенски народи у Великој источној кризи 1875–1878*.¹¹ Британска и америчка историографија истражиле су политику Британије у Великој источној кризи¹², али не и погледе и улогу њеног творца.

Главни задатак књиге *Дизраели и Источно питање* биће да попуни ову празнину. У њој ће, први пут у науци, бити покушана целовита реконструкција Дизраелијевих схватања о Османском царству и Балкану, и његове политике у Великој источној кризи, на основу укрштања разнородне изворне грађе, од његових романа и приватне преписке, преко скупштинских дебата и дневне штампе, до поверљивих државних докумената.

Ова књига заснива се, пре свега, на необјављеним изворима, непознатим у доба Монипенија, Бакла, Ситон-Вотсона и Блејка; неки од употребљених докумената непознати су и данашњим британским истраживачима. У Дизраелијевим приватним хартијама, познатим под именом „Папири из Хјундена“ (*Hughenden Papers*), које се састоје од око 50.000 докумената и чувају у Рукописном одељењу Бодлијеве библиотеке у Оксфорду, има још много неискоришћене грађе. У њима су, поред осталог, посебно важни готово свакодневни Дизраелијеви премијерски извештаји за краљицу Викторију. Оно што, у тој преписци, недостаје у Дизраелијевим хартијама може се пронаћи међу микрофилмованим документима Краљичиног архива у Виндзору. Током рада на овој студији Дизраелијева писма сакупљена су и истражена и у личним фондовима његових министара, сарадника и противника, пријатеља и непријатеља, који се чувају у Рукописном одељењу лондонске Британске библиотеке и у Националном архиву. У Националном архиву истражена је и службена преписка британског Министарства спољних послова. Коначно, све оно што је недостајало у британским архивима и библиотекама пронађено је на другој страни Атлантика, у Канади, на Краљичином универзитету у Кингстону, у архиви „Пројекта Дизраели“. Ту је сакупљена још необјављена Дизраелијева преписка из времена од 1859. до 1881. године.

Искоришћена је и најновија, објављена изворна грађа, непозната у време настанка класичних Дизраелијевих биографија. То је, пре свега, критичко издање Дизраелијевих писама, које је, до данас, у седам великих томова, објавио „Пројекат Дизраели“, и које обухвата време од 1815. до 1859. године.¹³ Појавиле су се и Дизраелијеве аутобиографске белешке¹⁴, као и посебно драгоцени дневници лорда Дербија, министра спољних послова у две Дизраелијеве владе, његовог пријатеља и најближег сарадника, чији се други том, објављен 1994. године, односи управо на време Велике источне кризе.¹⁵ Универзитет у Оксфорду исте године је објавио завршни, дванаести том Гледстонових дневника и бележака; њихов девети том садржи корисне податке о јавној дебати о Источном питању из времена 1876–1880.¹⁶

У Бодлејани, и у посебним библиотекама различитих оксфордских колеџа, сакупљена су и проучена Дизраелијева књижевна дела. Поред њих, посебно корисним показали су се Дизраелијеви скупштински говори, сачувани у томовима *Ханзарга*, у оквиру записника с расправа у британском Парламенту. Често се, наиме, заборавља

да је Дизраели, пре свега, био парламентарцац, и да је у скупштинским расправама учествовао више од четрдесет година. Искоришћено је још много објављених извора, монографија и расправа.

Књига која је сада пред читаоцима представља допуњену и прилагођену докторску тезу *Бенџамин Дизраели и балканска њолийика Велике Бриџаније (1874–1880)*, одбрањену у октобру 2006. године на Филозофском факултету у Београду. Потписник ових редова има пријатну дужност да изрази захвалност своме ментору, професору Михаилу Војводићу. Без његове помоћи, разумевања и подршке ове књиге не би било. Од почетка истраживања добијао сам драгоцене савете и од професора Драгољуба Живојиновића. Академску 2004–2005. годину провео сам на докторским студијама на Универзитету у Оксфорду, захваљујући Београдској отвореној школи, односно стипендији Министарства спољних послова Велике Британије и Фонда за отворено друштво. Имао сам, такође, и пуно разумевање своје матичне куће, Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, које ми је омогућило тако дуго одсуство од мојих наставних обавеза. Кроз бескрајне фондове британских архива и библиотеке зналачки и стрпљиво ме је водио мој оксфордски ментор, професор Питер Гош. *Нејшнал траст (National Trust)*, који брине о Дизраелијевој заоставштини, дозволио ми је приступ његовим приватним хартијама. Професори Краљичиног универзитета у Кингстону, Мел Виџ и Мери Милар, несечично су ми ставили на располагање своја знања и необјављена Дизраелијева писма, сакупљена у оквиру „Пројекта Дизраели“. У претварању тезе у књигу имао сам потпуно разумевање издавачке куће *Клио*, пре свих уреднице библиотеке *Полис*, професорке Смиље Марјановић-Душанић, и *Клиовој* директора и главног уредника, господина Зорана Хамовића. Драгоцене критике и сугестије добио сам од колега из сродних, хуманистичких и друштвених наука Јова Бакића, Ивана Вуковића и Дејана Јовића, који су књигу или њене делове прочитали у рукопису. На крају, добра академска правила налажу да се, после набрајања имена оних којима се дугује посебна захвалност, напомене да одговорност за сва тумачења и закључке у овој књизи сноси искључиво њен писац.

У Оксфорду, 28. јуна 2007. године

Милош Ковић